

Beeltenis van Plato. Romijnse kopie naar een Grieks origineel door Silanion ca. 370 BC.
Foto: S. Sosnovskiy.

“We were never born to read.”¹

Het digitale ‘farmakon’

Bart Buseyne, Koninklijke bibliotheek

In dit opstel stellen we een benadering voor die we met Plato, de wijsgeer, ‘farmacologisch’ noemen: wat betekent het om ‘het digitale schrift’ als een ‘farmakon’ op te vatten? Dat doen we vooreerst door het ‘proces van veruitwendiging’ te evoceren, waardoor het ‘proces van hominisatie’ gedragen wordt. Vervolgens brengen we twee termen in, die contraire betekenissen samenhouden: het ‘farmakon’ als gif én remedie, en de ‘geestestechologie’ die de geest prothetiseert. Aansluitend stellen we het denken ietwat bij: we verlaten het denken in tegenstellingen voor het denken in samenstellingen. En tussendoor zetten we één en ander in historisch perspectief.

NOTENDOP

De ontwikkeling van netwerktechnologieën heeft gezorgd voor een transformatie die geen enkel domein van het leven onaangetoerd laat. Die evolutie wordt soms vergeleken met de revolutie van de boekdrukkunst, en zelfs met het ontstaan van het lineaire schrift.

Deze transformatie kan men op grofweg twee manieren kaderen:

- men neemt aan dat het geestesleven eenvoudigweg een nieuw ‘milieu’ heeft gekregen, waardoor het verder niet getekend wordt en dat dus ‘functioneel uitwendig’ blijft aan dat leven;
- men neemt aan dat het geestesleven gevormd wordt door zijn veruitwendiging, in welk geval de ontwikkeling — als evolutie van *zowe/* de technische buitenkant *a/s* de processen van verinnerlijking die deze oproept — een nieuw tijdperk vormt van de geest, en een nieuwe geest.

Zonder dit te argumenteren voegen we ons naar dit tweede schema, waaraan we bovendien een farmacologische draai geven. We stellen dus:

- dat het proces van technische veruitwendiging ook altijd een ‘proletarisering’ van het geestesleven met zich mee kan brengen²;
- en dat het daarom zaak is om vormen van therapie te ontwikkelen die van het giftige ‘farmakon’ een remedie kunnen maken.

VERUITWENDING

De paleo-antropologie heeft laten zien dat de menselijkheid van de mens ligt in het proces van ‘technische veruitwendiging’ van het leven.

Met deze uitdrukking — ‘technische veruitwendiging’— moeten we voorzichtig zijn. Er is immers geen innerlijk dat aan de veruitwendiging voorafgaat. Juist de veruitwendiging maakt het innerlijk mogelijk. Uiteindelijk kan het bewustzijn enkel zelfbewustzijn worden, en zich dus op een bepaalde manier synthetiseren, in de mate waarin het zich veruitwendigt onder de vorm van herinneringsspooren, waardoor het ook toegankelijk wordt voor andere bewustzijnen. Die veruitwendiging is minder een veruitwendiging van wat binnenin al aanwezig is, dan een oorspronkelijk gegeven: de geest *is* de verinnerlijking van haar veruitwendigingen, van de geheugenspooren die persistentie geven aan de dood die het bewustzijn in elke tel sterft. Daarom is de geschiedenis van de geest de geschiedenis van de artefacten waaraan de geest de eigen syntheses praktiseert.

De veruitwendiging is een proces waarin een derde geheugenlaag wordt opgebouwd. Alle geseksueerde wezens worden gevormd door twee geheugenlagen: het geheugen van de soort (DNA), en het geheugen van het individu waarin de ervaring ligt. De mens heeft toegang tot een derde geheugen dat gevormd wordt door de techniek. Een geslepen vuursteen bijv. bestaat als een geheugen: de handeling van de maker slijpt in de steen een organisatie in, die wordt doorgegeven via het anorganische.

Kennis die individueel is verworven kan zo op een niet-biologische manier overgedragen worden.

TEKENING IN ZAND

In de dialoog *Meno* onderkent Plato de rol van de techniek in de vorming van het bewustzijn. Socrates legt Meno's slaaf een meetkundig vraagstuk voor. Omdat zijn kennis een functie is van de eerste veruitwendiging tekent de slaaf in het zand. Hij schets de figuur waarin het meetkundig object gevonden kan worden. De tekening houdt een kentrek van een element daarvan beter vast dan de geest van de slaaf zelf. Die geest is in essentie vloeibaar. De tekening in het zand is dan ook onontbeerlijk voor hem om daadwerkelijk tot denken te komen. Het ondersteunt het begrip door de afgebeelde resultaten van zijn denken bij elke stap van zijn redenering te bewaren.

Veel later zal Edmund Husserl stellen dat de meetkunde maar mogelijk is door het ontstaan van het schrift. Ook het schrift is een conditie sine qua non van de geometrie: het garandeert de mogelijkheid om de arbeid van het denken stap voor stap vast te leggen.

GEHEUGENVERLIES

In de latere dialoog *Phaedrus* maakt Plato het zichzelf moeilijk om te begrijpen hoe de mogelijkheden van het denken zijn gebonden aan de mogelijkheden van de mnemotechniek. De 'levende herinnering' plaats hij dan tegenover de 'dode herinnering'. Zo geeft hij de verhouding tot het schrift een louter instrumenteel karakter mee.

Het schrift zelf noemt hij een 'farmakon'. Dat woord zegt twee dingen: het is zowel een kunstmatig hulpmiddel dat men nodig heeft, als een gif dat schade berokkent aan het leven. Zo dient het schrift zich enerzijds aan als een bescherming tegen het vergeten. Anderzijds is die bescherming bedrieglijk: onder het voorwendsel de herinnering te helpen, bevordert ze een herinnering die louter uitwendig blijft.

Het is belangrijk voor ogen te houden dat Plato het schrift niet zonder meer afwijst, zoals soms beleden wordt. Onlangs wees Bernard Stiegler er op dat Socrates het schrijven veeleer voor-schrijft. Zijn 'laatste woorden' - "wees niet zorgeloos"³ - zijn

in die zin te verstaan. Aangezien het 'farmakon' de conditie is van het geestesleven, dient de filosofie bedreven te worden als een vorm van zorg om het 'farmakon'. In zijn ambivalentie schrijft het schrift een therapie voor, die precies bestaat in de soort van samenspraak die door het lezen en schrijven mogelijk wordt gemaakt.

Wat Plato in de *Phaedrus* beschrijft - dat de veruitwendiging van het geheugen een geheugenverlies betekent - wordt vandaag ervaren in alle aspecten van ons dagelijks leven. Met de industriële revolutie is het proces van veruitwendiging uit de sfeer van de taal getreden. En nu het zozeer veruitwendigd is wordt het geheugen het doelwit van allerlei controles en sturingen. De techniek is echter een 'farmakon', met de dubbelwaardigheid vandien. Daarin is het politieke initiatief geworteld. De politiek behelst immers het ontwerp van therapieën die soms als wettelijke norm worden uitgevaardigd, en zich concretiseren in aandachtsvormen en zorgsystemen.⁴

GEESTESTECHNOLOGIE

Na de bestseller van Nicolas Carr, *Het ondiepe*, kunnen we het toxische karakter van het schrift niet langer ontkennen. Als een 'ecosysteem van onderbrekingstechnologieën'⁵ legt het web beslag op onze aandacht om die vervolgens te versplinteren. Terwijl de langzame opeenvolging van woorden op papier ons verlangen om overspoeld te worden door prikkels tempert, voedt het web dat juist. Daarbij accepteren we min of meer gewillig het verlies aan concentratie en de fragmentatie van onze gedachten.

Al kunnen we het farmacologische, dubbelzijdige karakter van het schrift moeilijk ontkennen, toch is de ambivalentie ervan moeilijk in beide aspecten tegelijk te denken. Dat het geestesleven zich vormt in een proces van veruitwendiging, betekent onvermijdelijk dat het schade lijdt. Het 'levende geheugen' kan zich niet vormen zonder blessures.⁶ Tegelijk moet het omgekeerde bevestigd worden. Het 'farmakon' is tevens de voorwaarde van de 'diepe aandacht' en van de 'levende herinnering'.

Dat de dimensie van uitwendigheid vorm geeft aan de innerlijkheid, wijst erop hoe de beide samenspielen. De term 'geestestechnologie' brengt dit goed tot uitdrukking: het verbindt twee

“TERWIJL DE LANGZAME OPEENVOLGING VAN WOORDEN
OP PAPIER ONS VERLANGEN OM OVERSPOELD TE WORDEN
DOOR PRIKKELS TEMPERT, VOEDT HET WEB DAT JUIST.”

“DE DIGITALE INTEGRATIE VAN DE CULTUURINDUSTRIEËN VORMT ECHTER EEN NIEUW MILIEU VOOR DE GEEST. DE TOEKOMST VAN HET GEESTESLEVEN LIGT DAN OOK IN DEZE NIEUWE ONTWIKKELINGEN.”

zaken die doorgaans niet met elkaar worden verbonden. Door de band worden de ‘geest’ en de ‘techniek’ immers als vijandige polen tegenover elkaar gesteld. Zo zoekt Plato in de *Phaedrus* het geestesleven te onttrekken aan het schrift, vanuit het vermoeden dat de mnemotechniek een macht is die de mens van zijn cultuur berooft.

De tegenstelling tussen ‘cultuur’ en ‘techniek’ kan echter niet gehandhaafd worden. Zonder technische infrastructuur is er immers geen geestesleven. Tot het nexus van culturele infrastructuur staan we dan ook niet in een vooreerst instrumentele verhouding. Stonden we wel in een louter uitwendige relatie daartoe, dan zou het niet te begrijpen zijn hoe de techniek ons negatief kon affecteren, zoals Plato terecht onderkent.

DE FARMACOLOGISCHE VRAAGSTELLING

Hoewel Carr uitvoerig ingaat op de giftigheid van digitale netwerktechnologieën, is zijn insteek niet farmacologisch. Hij citeert Socrates’ diskwalificatie van het schrift als “een toverdrank, niet voor het geheugen, maar voor een vaag zich-te-binnen-brengen”⁷, maar wijst er niet op hoe Socrates oproept tot de ontwikkeling van therapieën die het gif keren in een medicijn. Zijn analyse is dan ook eenzijdig.

Dat is het onderzoek van Maryanne Wolf helemaal niet. Haar theorie van het ‘lezende brein’ gaat uit van de ambivalentie van het schrift. Met de uitvinding van het lezen hebben we de organisatie van ons brein herschikt. Dit heeft de manieren waarop we kunnen nadenken vergroot, en zo de evolutie van de soort veranderd. Het spreekt voor zich dat de nieuwe ordening van onze hersenen, die voortkomt uit de digitalisering van het schrift, de vraag opwerpt “te weten wat we moeten behouden”, en dit tegen de achtergrond van “de mogelijke vernietiging van de hersencircuits die te danken zijn aan het lezende brein.”⁸ Het gaat met name om het behoud van de leescapaciteit die hoort bij de ‘diepe aandacht’ van het soort lezen, dat kenmerkend is voor ‘de geletterde soort’.⁹

Wolf deelt Carrs zorgen, maar stelt bovendien typisch farmacologische vragen: “Raakt de nieuwsgierigheid bevredigd door de stroom van hapklare, vaak oppervlakkige informatie op een scherm, of wekt ze het verlangen op naar een meer uitgediept weten? Heeft een grondig onderzoek van de woorden en de dingen baat bij een leerproces dat gekenmerkt wordt door een voortdurend verdeelde aandacht en door het multitasken?”¹⁰

Dergelijke vragen werken Socrates’ oproep om zich het schrift eigen te maken, uit. Eerder dan ons aan te passen aan de technische ontwikkelingen, gaat het er om de ontwikkelingen collectief aan passen aan wat we als waardevol verkiezen. Zo kunnen we de digitale ‘farmaka’ adopteren als technieken die nieuwe zelf- en vrijheidspraktijken ondersteunen.

POSITIEVE FARMACOLOGIE

In *Het ondiepe, Het digitale proletariaat en Digitale dementie*¹¹ wordt uitvoerig ingegaan op de ‘negatieve farmacologie’ van het digitale schrift, dat de gebruikers in toenemende mate ‘proletariseert’.

In de 19e eeuw verloor de arbeider zijn ‘know-how’ aan de automatisering van het productieproces. In onze tijd is het vooral de consument die is geproletariseerd. Waar de arbeider is vervreemd van zijn ‘savoir faire’ en herleid tot louter ‘arbeidskracht’, daar is de hedendaagse consument vervreemd van zijn levenskunst en herleid tot louter ‘koopkracht’.

Maar het digitale schrift is ambivalent. Omgaan met de proletarisering betekent dat we ons moeten toeleggen op een politiek van de nieuwe ‘farmaka’. Zo een techno-politiek moet opgevat worden als een socio-therapie, waarbij het gaat om het collectief ontwerp van nieuwe vormen van leven en samenleven, gebaseerd op de ‘farmaka’. De ‘farmacologische omkering’ vormt dus de inzet van een strijd die wordt gevoerd *met* de ‘farmaka’, en die cirkelt om de toe-eigening van nieuwe vormen van ‘savoir faire’ en van ‘savoir vivre’: een (farmaco)therapie van de deproletarisering.

Hoe een techno-politiek zijn motief mag vinden in vormen van ‘weten’ lichten we toe in verwijzing naar de ‘digitale televisie’ en de strijd om de definitie ervan.

TECHNISCHE GELETTERDHEID

Bepaalde vormen van schrift hebben bepaalde vormen van reflexiviteit vrijgegeven. De cultuur van zelfinkeer die in het Europa van de 16e eeuw ontstaat, en die geboorte geeft aan ‘het individu’, is ondenkbaar zonder de boekdrukkunst en de cultuur van het ‘zelf lezen’. Die cultuur wordt door de leerplicht zelfs de wettelijke norm.

Naar analogie geven ook audiovisuele digitale media bepaalde vormen van reflexiviteit vrij in het domein van het audiovisuele.

De digitalisering van het beeld veralgemeent immers de mogelijkheid van een kritische toegang tot het beeld. Daarmee biedt de digitale ontwikkeling een kans — een maatschappelijk aan te grijpen kans — om een cultuur te promoten van de analytische receptie.

Als cinema en televisie bleken de mogelijkheden om in het verloop van het bewustzijn tussen te komen, ongehoord. Analoge technologie maakte een heuse conditionering van het bewustzijn mogelijk. De digitale integratie van de cultuurindustrieën vormt echter een nieuw milieu voor de geest. De toekomst van het geestesleven ligt dan ook in deze nieuwe ontwikkelingen, zoals ze tot de vorming van nieuwe sociale en culturele praktijken aanleiding mogen geven. Zo kan 'digitale televisie' het publiek vergunnen om zijn verhouding tot het bewegend beeld te veranderen, zodat die verhouding gaat aanleunen tegen de analytische verhouding waarin een geletterd persoon staat tot de literatuur.

Iemand die niet kan schrijven, kan geen boek lezen. Wie op synthetische wijze een boek kan lezen, moet beschikken over de analytische vaardigheden die haar in staat stellen om een boek te schrijven. Welnu, 'digitale televisie' vergunt het ons om het beeld op analytische wijze te bekijken. Zoals de lectuur van een boek geletterdheid impliceert, kan 'digitale televisie' de ontwikkeling van een technische geletterdheid bevorderen, tenminste als de toekomst van 'digitale televisie' niet geheel en al wordt overgelaten aan de markt, die ertoe neigt de cultuur te reduceren tot de promotie van waren en de gestuurde verheving van consumptiegedrag.

Dat er nog marge is voor geletterde adoptie bleek onlangs nog. Ondanks de "ruime verspreiding van 'digitale televisie'"¹² blijft tv-kijkend Vlaanderen zich schikken naar het schema van de uitzenders, om in te stemmen met de status van 'audience'. Dat komt allicht omdat 'digitale televisie' nooit anders is gedefinieerd dan in continuïteit met de analoge televisie. Een dergelijke definitie is echter van keuzes doortrokken.

Technisch gesproken zijn andere keuzes best mogelijk. Existentieel gesproken zijn dat vermoedelijk de enige die er toe doen. ■

-
- 1 WOLF, Maryanne, *Proust and the squid*, New York, Harper, 2008, 306 p., p. 3.
 - 2 SCHNITZLER, Hans, *Het digitale proletariaat*, Antwerpen, Bezige Bij, 2015, 175 p.
 - 3 PLATO, *Phaedo* 118a.
 - 4 STIEGLER, Bernard, *Pharmacologie du Front National*, Parijs, Flammarion, 2013, 447 p., p. 125.
 - 5 Cory Doctorow, geciteerd in: CARR, Nicolas, *The shallows*, Londen, Atlantic, 2010, 276 p., p. 91.
 - 6 Vandaar het eeuwige protest tegen vormen van 'van buiten leren'.
 - 7 PLATO, *Phaedrus* 275 b 3.
 - 8 WOLF, Maryanne, *ibid.*, p. 77.
 - 9 WOLF, Maryanne, *ibid.*, p. 219.
 - 10 WOLF, Maryanne, *ibid.*, p. 77.
 - 11 SPITZER, Manfred, *Digitale Demenz*, Droemer, München, 2012, 370 p.
 - 12 GLORIEUX, Ignace (red.), *De routine van alledag. Over de standvastigheid van collectieve ritmes over de jaren heen (België 1999-2013)*, Brussel, VUB, 2015, 10 p., p. 7.